

УДК 37.014(076)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-1-12>

Шевчук Вікторія Валентинівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
кафедри психології та педагогіки,
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
проспект Першотравневий, 25, Полтава, 36000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7101-7617>

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ

У своєму дослідженні ми теоретично вивчили основи дитячо-батьківських взаємин у сім'ях з дітьми, які мають комплексні порушення розвитку. Основними особливостями цих стосунків є: високий рівень авторитарності у вихованні дітей, інфантилізації та емоційного відкидання дітей, при цьому діти найчастіше сприймають своє становище в сім'ї як відчужене, відчують тривогу, пов'язану із внутрішньо-сімейними стосунками. Виявлені особливості враховувалися при розробці напрямків, цілей та завдань психокорекційної програми. Основні напрямки психологічного супроводу для сімей, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку є: формування позитивного та згуртованого образу сім'ї у дитини; зниження рівня тривожності дітей у внутрішньосімейній взаємодії; розвиток позитивної самооцінки у батьків та дітей; навчання батьків технікам безоціночного та приймаючого ставлення; підвищення рівня довіри батькам до дітей із комплексними порушеннями розвитку.

Під час розроблення програми психологічного супроводу оптимізації дитячо-батьківських стосунків у сім'ях із дітьми, які мають комплексні порушення розвитку, необхідно враховувати низку умов: найважливішою умовою під час планування та організації психокорекційної роботи з сім'ями таких дітей є врахування якісної своєрідності психічного розвитку дітей та кожного члена групи психокорекції; програма корекції дитячо-батьківських стосунків у сім'ях із дітьми, що мають комплексні порушення розвитку, спрямована на організацію психокорекції в реальних групах дітей та їхніх батьків (клас, сформована група); під час планування психокорекційної роботи передбачається проведення діагностичних заходів для оцінки ефективності її впливу; пропонується програма має задовольняти вимогам верифікації за змістом та ефективністю.

Ключові слова: дитячо-батьківські взаємини, комплексні порушення розвитку у дітей, програма психологічного супроводу.

Shevchuk Victoria. Fundamentals of psychological assistance for families raising children with complex developmental disabilities

In our research, we theoretically studied the foundations of child-parent relationships in families with children who have complex developmental disorders. The main features of these relationships are: a high level of authoritarianism in raising children, infantilization and emotional rejection of children, while children often perceive their position in the family as alienated, feel anxiety related to intra-family relationships. The identified features were taken into account when developing the directions, goals and tasks of the psychocorrective program. The main directions of psychological support for families raising children with complex developmental disorders are: formation of a positive and cohesive image of the family in the child; reducing the level of anxiety of children in intra-family interaction; development of positive self-esteem in parents and children; teaching parents techniques of a non-judgmental and accepting attitude; increasing the level of trust of parents towards children with complex developmental disorders.

During the development of a program of psychological support for the optimization of child-parent relations in families with children who have complex developmental disorders, a number of conditions must be taken into account: the most important condition during the planning and organization of psychocorrective work with the families of such children is taking into account the qualitative uniqueness of mental development children and each member of the psychocorrection group; the program for correction of child-parent relations in families with children with complex developmental disorders, aimed at organizing psychological correction in real groups of

children and their parents (class, formed group); during the planning of psycho-corrective work, it is envisaged to carry out diagnostic measures to assess the effectiveness of its impact; the proposed program must meet the verification requirements in terms of content and effectiveness.

Key words: *child-parent relations, complex developmental disorders in children, psychological support program.*

Вступ. Концепція психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку (КПР), розглядає важливість питання психологічної травматизації батьків таких дітей. Різні дослідники вивчали питання адаптації сім'ї до народження та виховання дитини з різними формами комплексного дизонтогенезу, а також надавали родинам психологічний супровід.

Матеріали та методи. Предметом вивчення таких науковців, як Л. Кислян, Т. Комар, І. Лунгул, Н. Погорільська, М. Радченко, О. Ходаківська, Л. Чопик, Е. Carter, М. McGoldrick, R. Darling, G. Singer, B. L. Ethridge, ставали проблеми та стадії адаптації сім'ї до народження та виховання дитини з порушеннями в розвитку; Т. Ілляшенко, Г. Кукуруза, М. Певзнер, О. Романчук – питання необхідності психолого-педагогічного вивчення та надання допомоги родинам, їх психологічний супровід; Л. Беткер, Д. Шульженко, Т. Скрипник, К. Островська – специфіка взаємовідносин у родині, де виховуються діти з розладами аутистичного спектру; Г. Мішина, А. Міненко, М. Мушкевич, В. Синьов, М. Радченко, О. Чеботарьова – з інтелектуальними порушеннями; В. Жук, Н. Мазурова, Т. Богданова – із порушеннями слуху; Л. Вавіна, Є. Клопота, Т. Костенко, В. Федоренко – з вадами зору, М. Тесленко та В. Шевчук – із комплексними порушеннями; Г. Кукуруза, Н. Погорільська, Є. Савіна, К. Островська, І. Чухрій – ставлення матері до дитини із обмеженими можливостями; О. Горецька, Л. Гриценюк, І. Добряков, Т. Ілляшенко, Г. Кукуруза, О. Романенко – психологічні проблеми в сім'ях дітей з порушеннями психофізичного розвитку; С. Конопляста, В. Тарасун, М. Шеремет – взаємодія батьків з дітьми, які мають мовленнєві порушення [1, с. 56]

Науковці Т. Костенко [1], О. Царькова, Г. Варіна [2], І. Чухрій [3], В. Шевчук [4] пропонують різні підходи до адаптації сімей, які

виховують дитину з комплексними порушеннями розвитку. Адаптація може бути розглянута як процес пристосування до нових умов через збалансовування внутрішніх установок сім'ї із вимогами зовнішнього середовища або як процес адаптації соціального середовища під потреби членів сім'ї шляхом ініціації соціальних змін. У першому випадку сім'я узгоджує власні інтереси з соціальними вимогами, а в другому – намагається змінити соціальні умови, в яких вона існує.

Спостереження О. Хмизової та Н. Остапенко дозволили виділити три групи батьків, які виховують дітей з КПР, з різними підходами до адаптивності та психологічної допомоги:

Перша група: ці батьки сприймають особливості дитини з комплексними формами дизонтогенезу адекватно, розвивають її потенціал, постійно шукають нові шляхи навчання та виховання. Вони оптимістичні, надають моральну підтримку іншим батькам, організовують альтернативні форми корекційної роботи та знаходять час для власного особистісного розвитку.

Друга група: ці батьки також приділяють багато уваги розвитку дитини, але мають знижений емоційний фон. Часто це матері, які розлучилися з чоловіками після народження дитини з КПР, і повністю присвятили своє життя дитині, відмовляючись від власних інтересів. Таке ставлення може призвести до внутрішньо-особистісних конфліктів, оскільки інтереси дитини й матері можуть бути різними. Також це може викликати відчуття образи на життя та знижену самооцінку у матері. Відсутність саморозвитку у батьків може вплинути на можливість підтримки розвитку дитини.

Третя група: батьки, які забезпечують матеріальні потреби дитини дітей з комплексними порушеннями розвитку, але не надають емоційної підтримки. Вони можуть сприй-

мати дитину як чужу і перекладати відповідальність на інших членів сім'ї або фахівців реабілітаційного центру. У результаті, дитина може відчувати відсторонення та відсутність батьківської участі.

Проблеми, характерні для другої і третьої груп батьків, можуть негативно впливати на розвиток дитини з КПП та гальмувати реабілітаційний процес. Такі батьки часто стикаються з внутрішньо-особистісними конфліктами, агресивністю, роздратованістю, зниженням самооцінки. У сім'ях, де є діти з КПП і звичайні діти, виникають труднощі через застосування різних методів виховання.

Комплексна психологічна допомога є необхідною для сімей, які виховують дітей з КПП. Така допомога повинна базуватися на гуманістичних принципах, орієнтувати батьків на підготовку дитини до життя, вироблення позитивних перспектив розвитку. Окремою проблемою є психологічна травмованість батьків, яка може перешкоджати адекватному ставленню до народження дитини з різними формами дизонтогенезу. Важливою є робота з підвищення психологічної та педагогічної компетентності батьків.

При порушеннях адаптації дітей з КПП часто зустрічаються «комплекс жертви» (апатія, відмова від відповідальності, знижена самооцінка та безпорадність) і «комплекс знедоленості» (самостійність, розрахунок лише на себе). Такі стани можуть негативно впливати на психологічне благополуччя як батьків, так і дітей, на їхні стосунки з оточуючими та викликати труднощі у навчанні та засвоєнні соціальних норм поведінки [5, с. 210].

Дослідження також виявили позитивний вплив наявності дитини з комплексними порушеннями розвитку КПП на розвиток сімейної системи. Згідно з результатами дослідження Х. Бессера і Т. Стентона, виховання дитини з комплексними порушеннями розвитку може зміцнити подружній союз, збільшити рівень батьківської участі у розвитку дитини, сприяти духовному збагаченню, згуртувати всю сім'ю, розвинути толерантність та інші позитивні якості [6].

Результати. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє виділити різні концепції стосовно поглядів на дітей із КПП та їхні родини:

1. Структурно-функціональний аналіз: основні ідеї полягають у соціальній політиці держави щодо осіб з інвалідністю.

2. Соціально-антропологічний аналіз: в основі ідеї про форми соціальних взаємин та механізми соціального контролю.

3. Символічний інтеракціонізм: в основі ідеї символів, ролей, стереотипів і самоконтролю в рамках поняття «інвалід».

4. Класична соціологічна теорія: розглядає специфічні механізми соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями, а також визначає основні компоненти девіації.

5. Феноменологічна теорія: аналізує процеси соціального конструювання реальності, повсякденне сприйняття інвалідності та специфіку діяльності.

6. Концепція соціалізаційної норми: корекція відхилень або запізнілої соціалізації на рівні конкретних соціальних груп і окремих індивідів.

7. Концепція біологізаторського розвитку дитини: базується на ідеї соціального виховання дітей з обмеженими можливостями.

8. Нова теорія виховання: спрямована на заперечення теорії моральної дефективності, яка раніше визначала моральне каліцтво як специфічне психічне захворювання [7, с. 55].

Ці концепції допомагають краще зрозуміти процеси адаптації та соціалізації родин, що виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, а також слугують основою для розробки ефективних підходів до психологічної допомоги та підтримки таких сімей.

У сучасних підходах до психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з КПП, застосовуються різні моделі та принципи. Відповідно до різноманітних принципів, таких як сімейно-центрований підхід, спеціальна дидактика і мотиваційні стратегії, були розроблені такі моделі допомоги:

Модель Б. Скінера базується на принципах збільшення кількості та якості взаємодій дитини та її батьків.

Модель В. Кагана орієнтована на мотивування батьків до активізації їхніх інтересів і захоплень, що сприяє особистісному розвитку та зростанню.

Модель Х. Джайнотта пропонує підтримувати позитивний образ «Я» дитини, уникаючи негативних оціночних суджень.

Модель В. Тарасун фокусується на ранньому прогнозуванні та своєчасному запобіганні труднощів у навчанні дітей з комплексними порушеннями розвитку.

Важливого значення при побудові стратегії надання психологічної допомоги родинам, які виховують дитину з КПП, як зауважує Д. Шульженко, мають базові положення теорій: психолого-педагогічних закономірностей розвитку дитини з психофізичними порушеннями, як результату складного процесу його соціалізації (Т. Власова, Л. Виготський, В. Лубовський, Д. Ельконін) та розвитку в умовах дизонтогенезу, який потребує створення спеціального корекційно-розвивального середовища (К. Лебединська, В. Лебединський, І. Левченко, В. Лубовський, Є. Мастюкова, М. Певзнер, В. Петрова, С. Рубінштейн, В. Синьов, У. Ульєнкова). Під спеціальним корекційно-розвивальним середовищем в родині мається на увазі внутрішньо-сімейні умови, які створюються батьками і забезпечують оптимальний розвиток дитини з різними нозологічними порушеннями [8].

У процесі психологічної допомоги враховуються різні теорії, які описують закономірності розвитку дітей з комплексними психофізичними порушеннями та умови, необхідні для їх соціалізації. Важливе місце посідають теорії, які вивчають розвиток у контексті дизонтогенезу, підкреслюючи необхідність спеціального корекційно-розвивального середовища в родині, створеного батьками для оптимального розвитку дитини з порушеннями.

При розробці програм психологічного супроводу для сімей з дітьми, які мають КПП, необхідно брати до уваги декілька ключових принципів:

1. Принцип особистісного підходу: враховується особистість дитини загалом, з її

індивідуальними особливостями, а не лише окремі психічні явища.

2. Каузальний принцип: акцент на виявленні справжніх причин відхилень у розвитку, а не лише на симптомах.

3. Принцип комплексності: психологічна допомога має бути комплексною, включаючи медико-психолого-педагогічні аспекти.

4. Принцип діяльнісного підходу: психологічна допомога здійснюється з урахуванням провідного виду діяльності дитини (ігрової для дошкільників, навчальної для школярів тощо).

Під час розробки програми корекції дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей з КПП, важливо враховувати технологічні аспекти психолого-педагогічної діяльності. Педагогічні технології повинні відповідати вимогам системності, керованості, відтворюваності та ефективності.

Основні цілі психокорекційної роботи включають переструктурування негативних особистісних установок батьків, оптимізацію характеру взаємин, створення сприятливого психологічного клімату в родині та зниження рівня тривожності батьків і дітей. З цими цілями пов'язані такі завдання, як моделювання гармонійних дитячо-батьківських відносин, реконструкція реальних взаємин, корекція неадекватних поведінкових та емоційних реакцій, а також розвиток оптимальних форм поведінки в діаді «батьки-дитина».

Під час планування та організації роботи із психологічного супроводу сімей, які виховують дітей із КПП, необхідно враховувати виявлену специфіку дитячо-батьківських стосунків [4, с. 40]. Відповідно до особливостей цих стосунків пропонуються напрями, принципи, цілі, завдання та методи психолого-педагогічної корекції. Відповідність виявлених проблем, напрямів психокорекційної роботи та її методів представлено в таблиці 1.

Висновки. Під час розроблення програми психологічного супроводу для сімей, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку (КПП) з метою корекції дитячо-батьківських стосунків, необхідно враховувати низку умов: найважливішою умовою під

Таблиця 1

Напрями та методи психокорекційної роботи із сім'ями, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, залежно від виявлених особливостей їх внутрішньосімейних стосунків

Специфіка стосунків у сім'ях	Напрямок психологічної допомоги	Приклади методів і технік корекційного впливу
Високий рівень авторитарності у вихованні дітей з комплексними порушеннями розвитку	Навчання батьків прийомам безоціночної, приймаючої та демократичної взаємодії з дітьми	Вправа «7 умов щасливого дитинства»; аналіз батьками малюнка сім'ї, виконаного дітьми; семінар: «Ефективні методи взаємодії у внутрішньосімейних взаєминах»; спільна побудова моделі «Міста щасливого дитинства».
Інфантилізація батьками своїх дітей із комплексними порушеннями розвитку	Підвищення рівня довіри до дітей у батьків	Спільні ігри «Де сховано?», «Підніміться та поміняйтеся місцями ті, хто...» тощо; обговорення та вирішення проблем у межах семінарських занять «Проблеми моєї дитини»; рольові ігри.
Емоційне заперечення дітей з недорозвиненням інтелекту їхніми батьками	Розвиток позитивної самооцінки у батьків та дітей. Навчання батьків прийомам ненасильницького приймаючого емпатійного спілкування з дітьми	Релаксаційна вправа для батьків «Занурення у дитинство»; вправа «Передай посмішку та колу»; спільне створення та переструктурування моделі «Міста щасливого дитинства»; гра «Подорож містом щасливого дитинства»
Почуття відчуженості в дітей у внутрішньосімейній взаємодії	Формування позитивного та згуртованого образу сім'ї у дітей	Казки-театралізації «День народження Ведмедика» «Козеня сердиться»; вправа «Подарунок для близьких»; спільні з батьками ігри по створенню моделі «Міста щасливого дитинства»: «Заселення міста» тощо.
Тривожність дітей при взаємодії з батьками	Зниження рівня тривожності у дітей у внутрішньосімейних відносинах	Релаксаційні вправи, спільні з батьками («рука в руці»)

час планування та організації психологічної роботи з сім'ями таких дітей є врахування якісної своєрідності психічного розвитку дітей та кожного члена групи психокорекції; програма корекції дитячо-батьківських стосунків у сім'ях із дітьми, які мають комплексні порушення розвитку, спрямована на організацію

психокорекції в реальних групах дітей та їхніх батьків (клас, сформована група); під час планування психокорекційної роботи передбачається проведення діагностичних заходів для оцінки ефективності її впливу; запропонована програма має задовольняти вимогам верифікації за змістом та ефективністю.

Список використаних джерел:

1. Костенко Т. Теоретичні та методологічні підходи до психологічного супроводу адаптації та реабілітації осіб з інвалідністю по зору. *German International Journal of Modern Science*. 2021. № 17. С. 54–59.
2. Царькова О.В., Варіна Г.Б. Системний підхід до психологічної корекції почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості*: колективна монографія. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 329–340.
3. Чухрій І. В. Чинники соціально-психологічної адаптації матерів, які виховують дитину-інваліда. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць*. 2012. № 9 (11). С. 210–228.
4. Шевчук В.В. Теоретичні засади дослідження психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2023. № 3 (59). С. 39–44.
5. Хмизова О.В., Остапенко Н.В. Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації.

Соціальна робота в Україні: теорія і практика науково-методичний журнал. 2011. № 3/4. С. 203–211.

6. Stainton T., Besser H. The positive impact of children with an intellectual disability on the family. *Journal of Intellectual & Developmental Disability.* 1998. № 23(1). P. 56–69.

7. Кучма Т.В. Емпіричний аналіз факторів стресостійкості батьків дітей з психофізичними порушеннями. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія».* 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 55–59

8. Шульженко Д.І. Особливості психологічної роботи з емоційними станами батьків дітей з психофізичними порушеннями раннього віку. *Психологічний часопис.* 2017. № 9(5). С. 173–180.

References:

1. Kostenko, T. (2021). Teoretichni ta metodologichni pidhodi do psihologichnogo suprovodu adaptaciyi ta reabilitaciyi osib z invalidnistyu po zoru [Theoretical and methodological approaches to the psychological support of adaptation and rehabilitation of visually impaired persons]. *German International Journal of Modern Science.* № 17, pp. 54–59 [in Ukrainian].

2. Carkova, O.V., & Varina, G.B. (2019). Sistemnij pidhid do psihologichnoyi korekciji pochuttya provini u batkiv ditej z obmezhenimi mozhlivostyami ta funkcionalnimi rozladami [Systematic approach to psychological correction of guilt in parents of children with disabilities and functional disorders]. *Innovacijni tehnologiyi rozvitku psihologichnih resursiv osobistosti: kolektivna monografiya.* Herson: Vid-vo FOP Vishemirskij V. pp. 329–340 [in Ukrainian].

3. Chuhrij, I.V. (2012). Chinniki socialno-psihologichnoyi adaptaciyi materiv, yaki vihovuyut ditinu-invalida [Factors of social and psychological adaptation of mothers raising a disabled child]. *Aktualni problemi navchannya ta viovannya lyudej z osoblivimi potrebami: zbirnik naukovih prac,* 9 (11). pp. 210–228 [in Ukrainian].

4. Shevchuk, V. (2023). Teoretichni zasady doslidzhennya psihologichnogo suprovodu batkiv, yaki vihovuyut ditej z kompleksnimi porushennyami rozvitku [Theoretical foundations of the study of psychological support of parents raising children with complex developmental disorders]. *Naukovi praci Mizhregionalnoi Akademiyi upravlinnya personalom. Psihologiya,* (3(59), pp. 39–44 [in Ukrainian].

5. Hmizova, O.V., & Ostapenko, N.V. (2011). Organizaciya psihokorekcijnoyi roboti z batkami ditej z osoblivimi potrebami yak skladova cilisnogo procesu rannoyi socialnoyi reabilitaciyi [Organization of psychocorrective work with parents of children with special needs as a component of the integral process of early social rehabilitation]. *Socialna robota v Ukrayini: teoriya i praktika naukovometodichnij zhurnal.* 2011. № 3/4. pp. 203–211 [in Ukrainian].

6. Stainton, T., & Besser, H. (1998). The positive impact of children with an intellectual disability on the family. *Journal of Intellectual & Developmental Disability,* № 23(1). pp. 56–69.

7. Kuchma, T.V. (2023). Empirichnij analiz faktoriv stresostijkosti batkiv ditej z psihofizichnimi porushennyami [Empirical analysis of stress resistance factors of parents of children with psychophysical disorders]. *Vcheni zapiski Tavrijskogo nacionalnogo universitetu imeni V. I. Vernadskogo. Seriya «Psihologiya».* Т. 34 (73), №2, pp. 55–59 [in Ukrainian].

8. Shulzhenko, D.I. (2017). Osoblivosti psihologichnoyi roboti z emocijnimi stanami batkiv ditej z psihofizichnimi porushennyami rannogo viku [Peculiarities of psychological work with emotional states of parents of children with psychophysical disorders of early age]. *Psihologichnij chasopis,* № 9(5). pp. 173–180 [in Ukrainian].